

De explosieve mix in Haren

De invloed van middelengebruik
en uitgaanscultuur

Ninette van Hasselt

De explosieve mix in Haren

De invloed van middelengebruik en uitgaanscultuur

Trimbos-instituut/Centrum Veilig en Gezond Uitgaan

Februari 2013

 Trimbos
instituut

Netherlands Institute of
Mental Health and Addiction

Centrum
Veilig en Gezond Uitgaan

Deze uitgave is te downloaden via www.trimbos.nl/webwinkel met artikelnummer **AF1218**

© Ninette van Hasselt, 2013. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden doormiddel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de auteur.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	3
De ingrediënten van het kruitvat.....	4
1. Genotmiddelen	5
2. Persoon	9
3. Omgeving.....	13
Fysieke omgeving.....	13
Sociale omgeving	15
Professionele omgeving.....	16
Culturele omgeving.....	17
De lont in het kruitvat	22
Samenvattende conclusie	23
Literatuur	25

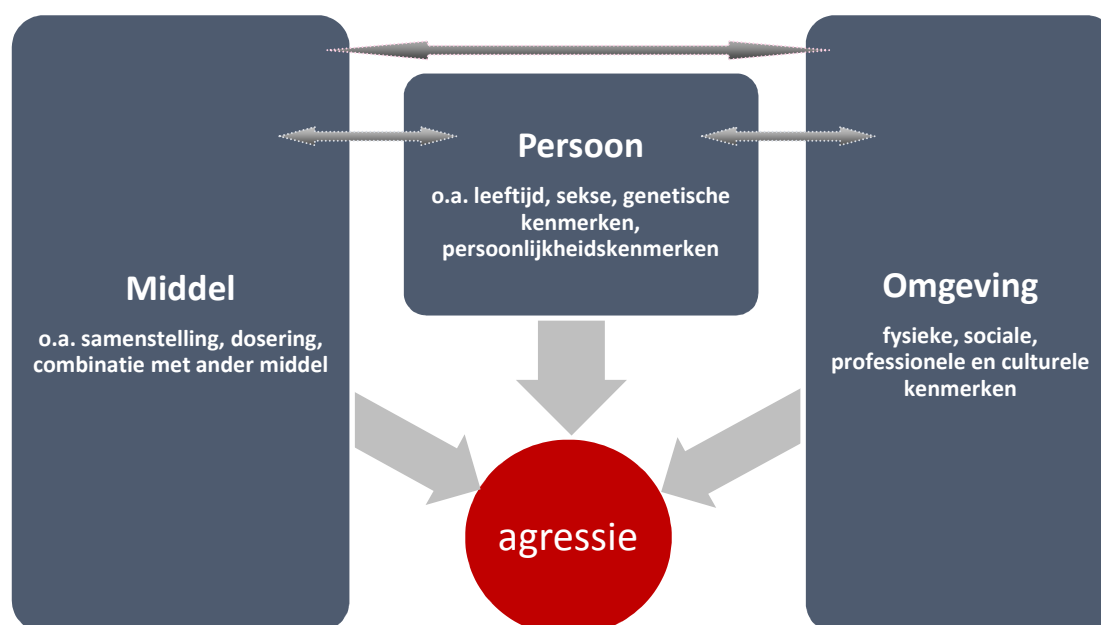
De ingrediënten van het kruitvat

Deze notitie biedt een overzicht van risicofactoren voor uitgaansgeweld die vermoedelijk een rol speelden in Haren, op de inmiddels beruchte avond van 21 september 2012.

Afgelopen tien jaar heeft de kennis over uitgaansgeweld een flinke vlucht genomen. De verschillende risicofactoren die deze vorm van geweld beïnvloeden zijn steeds beter in beeld. Veel daarvan speelden waarschijnlijk een rol in Haren.

Bij geweld onder invloed is vrijwel altijd sprake van een samenspel tussen de kenmerken van personen die dat geweld plegen, de genotmiddelen die zij hebben gebruikt en de omgeving waarin dat gebeurt (zoals onderstaand schema illustreert)¹. Je zou het kunnen zien als de ingrediënten van een kruitvat, die met elkaar zorgen voor een al dan niet explosieve mix. Daarnaast is er meestal een trigger, waardoor een situatie ineens kan escaleren, een lont waarmee het kruitvat wordt aangestoken².

Vanuit dit perspectief is het mogelijk om duiding te geven aan het excessieve geweld in Haren. Daarbij wordt duidelijk dat genotmiddelen, in samenspel met andere risicofactoren zoals de hedendaagse uitgaanscultuur, vermoedelijk een belangrijke rol speelden bij de gebeurtenissen van die middag en avond.

¹ Chermack & Giancola, 1997; Zinberg, 1982

² Ferwerda e.a., 2012

1. Genotmiddelen

De beelden van Haren die de wereld over gingen waren duidelijk: er was daar volop alcohol aanwezig en er werd veel gedronken. Maar was alcohol de brandstof voor het geweld? En welke rol speelden drugs zoals XTC en cocaïne? Is het aannemelijk dat deze drugs op grote schaal zijn gebruikt en van invloed waren op het geweld in Haren?

Alcohol en agressie

Alcohol hoort voor de meeste jongeren bij feesten en is het meest gebruikte genotmiddel in het uitgaansleven. Vooral laat in de nacht en vroeg in de morgen, op vrijdag- en zaterdagavond, zijn er veel dronken mensen in het uitgaansleven³ en komt ook het meeste uitgaansgeweld voor⁴. Dat 84% van de daders van uitgaansgeweld onder invloed is⁵, is dus niet verrassend.

Het lijkt er op dat de meeste daders op een uitgaansavond flink wat innemen: 15-20 glazen. Dat is meer dan uitgaanders gemiddeld drinken⁶. Hun uitgaansavond begint vaak al voor het bezoek aan de kroeg of club, bij het indrinken. Jongeren die indrinken alvorens uit te gaan, drinken tijdens een avond uit aanzienlijk meer dan andere uitgaanders. Zij blijken ook vaker betrokken te zijn bij geweld⁷. *Langer drinken en indrinken vergroot de kans op dronkenschap⁸ en – in samenhang daarmee - agressie.* Op basis van de beelden van Haren is aannemelijk is dat veel jongeren die daar aanwezig waren vanaf de middag al stevig aan het drinken waren.

Gezien de impact van alcohol op het brein, is het logisch dat onder invloed van drank meer agressie ontstaat. Zo werkt de prefrontale cortex minder goed met een slok op en raakt de amygdala van slag⁹. De prefrontale cortex is betrokken bij hogere cognitieve functies en de amygdala bij emotieregulatie. Ontregeling van deze twee gebieden kan leiden tot:

- meer zelfoverschatting
- meer focus op het hier en nu, minder op lange termijn gevolgen
- minder impulsbeheersing, meer emotionaliteit
- minder goede beoordeling van sociale en riskante situaties
- minder angst voor sancties en minder angst in riskante situaties
- snellere irritatie.¹⁰

3 Hughes e.a., 2012

4 O.a de Groot en van der Land, 2012

5 Bieleman e.a., 1998.

6 Bieleman e.a., 1998; Hughes e.a (b), 2011; Van der Poel e.a. 2010; .

7 O.a. Hughes e.a.2007; Hughes e.a. 2012, Miller e.a. 2012.

8 Hughes e.a., 2012

9 O.a. Ferwerda e.a, 2012

10 O.a. Van Hasselt et al 2011; Graham & Homel 2008, Scott.& Dedel, 2006; Engineer et al 2003

Gevolg is dat een situatie die normaliter niet zou escaleren, waarin een beroep wordt gedaan op vaardigheden zoals impulsbeheersing en een goede inschatting van de situatie, onder invloed van alcohol gemakkelijker uit de hand loopt¹¹. Hoe meer er gedronken is, hoe groter deze effecten. De kans op agressie neemt daardoor toe. Sterker nog: er is een *relatie tussen de ernst van het geweld en de mate van dronkenschap*¹². Er lijkt wel vaak sprake te zijn van een omslagpunt, dat niet voor iedereen op hetzelfde punt ligt: de een is na acht glazen niet meer in staat om een gerichte klap uit te delen, de ander is na vijftien glazen nog gecoördineerd genoeg voor een vechtpartij. Gewenning, sekse, leeftijd en lichaamsbouw beïnvloeden het effect van alcohol¹³. Of alcohol leidt tot agressie heeft dus niet alleen te maken met (de dosis van) het middel, maar ook met de persoon (waarover meer in het volgende deel).

Naast fysieke persoonskenmerken spelen ook verwachtingen een rol. Jonge mannen voelen zich met een glas op eerder sterk, agressief, moedig en minder angstig, vooral als ze met een grote groep andere jongens zijn¹⁴. Dat komt vermoedelijk niet alleen door de alcohol en de steun van de groep, maar ook door verwachtingen. Bij experimenteel onderzoek blijkt dat diegenen die verwachten agressief te worden van alcohol, na een paar glazen daadwerkelijk agressiever worden, als zij worden geprovoceerd¹⁵. Ander onderzoek laat zien dat wie denkt dat alcohol bijdraagt aan agressie, vaker betrokken is bij geweld¹⁶. Wellicht speelt daarbij een rol dat alcohol door jongeren¹⁷ ook wordt gezien als een excuus voor agressie¹⁸.

Bij jongeren die bewust geweld opzoeken, relschoppers, speelt de verwachting dat alcohol agressief maakt een belangrijke rol. Ze drinken vaak in om zich op te laden voor geweld¹⁹. Hier wordt in het tweede deel verder op ingegaan.

Drugs en agressie

Drugsgebruik komt, ook onder jongeren, aanzienlijk minder voor dan alcoholgebruik. Jongeren die vaak uitgaan gebruiken wel meer dan hun leeftijdsgenoten²⁰. Dat doen ze meestal niet bij elke avond uit en niet in elke omgeving. Zo wordt XTC vooral gebruikt op grootschalige dancefeesten, om de muziek en het dansen intensiever te ervaren²¹. Dat XTC een belangrijke rol heeft gespeeld in Haren is daarom niet aannemelijk, datzelfde geldt voor GHB en cannabis. Deze middelen worden door uitgaanders vooral gebruikt vanwege hun ontspannende werking²² en dragen zelden of nooit bij aan

11 O.a. De Groot & van der Land, 2012

12 O.a. Godlaski & Giancola, 2009; Giancola Giancola & Corman, 2007; Graham & Wells 2001; Chermack & Taylor, 1995

13 O.a. Mathijssen & Twisk, 2001

14 O.a. Bieleman e.a. 1998

15 Chermack & Taylor, 1995

16 Smucker, Barnwell, Borders & Earleywine, 2006

17 Lange tijd zag ook de rechtelijke macht dronkenschap als een verzachtende omstandigheid. Inmiddels is er wetgeving in voorbereiding, waardoor dit juist een strafverzwarende omstandigheid wordt.

18 O.a. Bushman & Cooper, 1990

19 O.a. Ferwerda e.a., 2010

20 Van der Poel e.a., 2010.

21 Nabben, 2010

22 Nabben, 2010

geweld²³. Gebruik van XTC, de zogenaamde lovedrug, zorgt zelfs vooral voor gevoelens van empathie en mogelijk juist voor een afname van geweld²⁴.

Cocaïne en amfetamine passen eerder in een omgeving zoals 'project X' in Haren. Het gebruik van *amfetamine en (snuif-)cocaïne* komt relatief veel voor bij daders van uitgaansgeweld. Zo zijn mannelijke cocaïnegebruikers twee keer zo vaak betrokken bij geweldsincidenten als niet-gebruikers²⁵. Onder jongeren die geweld opzoeken, worden deze middelen soms bewust gebruikt ter *voorbereiding op geweld*²⁶ of om een excuus te hebben voor betrokkenheid daarbij²⁷. Gebruik van amfetamine en cocaïne zorgt ervoor dat het brein meer noradrenaline afgeeft. Deze neurotransmitter veroorzaakt een opwindend gevoel. Het lichaam geeft dan signalen af die lijken op een vechten-of-vluchten reactie: alertheid, spierspanning en hartslag zijn hoog. Normaal gesproken is dat een prettig en energiek gevoel, maar het kan ook doorslaan in intense angstgevoelens of agressie. Hoe meer er is gebruikt, hoe groter die kans wordt. Ook zonder een duidelijke aanleiding kan iemand dan ineens exploderen²⁸. Gebruikers noemen *prikkelbaarheid, opgefokt en agressief gedrag* zelf ook als negatieve effecten van deze middelen die ze soms ervaren²⁹.

Combigebruik

Gebruik van alleen cocaïne komt bijna niet voor. Dit middel wordt vrijwel altijd gecombineerd met alcohol, bijvoorbeeld om de verdovende effecten van alcohol weg te nemen³⁰. Het is niet duidelijk in welke mate dat ook geldt voor amfetamine, maar ook dit middel lijkt vaak gecombineerd te worden met alcohol³¹. (Zie verder onder 'combigebruik'.)

Daders die onder invloed van *drugs* uitgaansgeweld plegen (14%) hebben vrijwel altijd ook gedronken³². Meestal is er sprake van gebruik van stimulerende middelen (cocaïne en amfetamine³³) in combinatie met alcohol. Het onderzoek waaruit deze cijfers blijken is enigszins gedateerd, maar recenter onderzoek naar combigebruik bij uitgaansgeweld ontbreekt. Het is goed denkbaar dat dit nu vaker een rol speelt dan indertijd, aangezien de afgelopen vijftien jaar combigebruik sterk is toegenomen onder uitgaanders³⁴.

Volgens praktijk professionals (zoals politie en beveiliging) blijkt er in gevallen van excessief geweld vaak sprake van gebruik van een combinatie van amfetamine of cocaïne en alcohol³⁵. Ook personeel

²³ Ferwerda e.a., 2012

²⁴ Graham & Homel, 2008

²⁵ Schnitzer e.a. 2010

²⁶ O.a Ferwerda e.a., 2010

²⁷ Bushman & Cooper, 1990

²⁸ Ferwerda e.a., 2012

²⁹ Nabben, 2010, p. 231 en 251

³⁰ Benschop e.a., 2009; Benschop, Nabben & Korf, 2009

³¹ Nabben, 2010

³² Bieleman e.a. e.a. 1998

³³ Bieleman e.a. en collega's noemen ook XTC. Dat is opmerkelijk. Dit middel wordt in andere bronnen niet in verband gebracht met agressief gedrag (zie eerder).

³⁴ Doekhie, Nabben & Korf, 2010

³⁵ Muller e.a., 2010

van uitgaansgelegenheden heeft de indruk dat jongeren zich agressief gedragen als gevolg van combinatiegebruik van alcohol en drugs³⁶.

Er is geen onderzoek gedaan naar de effecten van gecombineerd gebruik van stimulantia en alcohol op agressieve gevoelens. Bekend is wel dat de stimulerende werking meestal wordt versterkt. Bovendien kan een gebruiker, door de oppeppende werking van de drugs, meer alcohol drinken dan normaliter (alcohol is immers verdovend)³⁷. Onder invloed van drugs kunnen mensen dus veel dronkener, en vermoedelijk ook agressiever worden. Dat blijkt ook uit analyses van ordeverstoringen. Gecombineerd gebruik wordt daarbij vaak genoemd als oorzaak van *onberekenbaar en onvoorspelbaar gedrag*³⁸. Beschreven worden ordeverstoringen waarbij jonge mannen in groepsverband onder invloed van grote hoeveelheden alcohol en cocaïne geen angst lijken te kennen, ontremd zijn en ook nauwelijks pijn lijken te voelen³⁹.

Dat alcohol een rol heeft gespeeld bij het geweld in Haren is aannemelijk. Vermoedelijk was het gros van de aanwezige jongeren flink onder invloed, na uren drinken. Hoe meer dronkenschap, des te groter de kans op geweld.

Ook gecombineerd gebruik van alcohol en cocaïne of amfetamine speelde mogelijk een rol, binnen een beperkte groep. Dat is vooral aannemelijk als er jongeren aanwezig waren die bewust op zoek waren naar geweld en die deze middelen vaker gebruiken om zich daarvoor op te laden.

³⁶ Bieleman e.a. e.a., 1998

³⁷ Pennings e.a., 2002

³⁸ Ferwerda, Van Leiden & Van Ham, 2010

³⁹ Muller e.a., 2009

2. Persoon

Lang niet iedereen loopt even veel risico om betrokken te raken bij (uitgaans)geweld. Persoonskenmerken bepalen sterk hoe iemand reageert op genotmiddelen en stressvolle omstandigheden, maar ook of iemand geweld opzoekt. Welk type mensen raakt eerder betrokken bij uitgaansgeweld? En verklaart dat waarom de situatie in Haren zo escaleerde?

Jonge mannen op zoek naar sensatie

In het uitgaansleven gaan vooral jonge mannen met elkaar op de vuist. Ook overlast wordt vooral door jongens veroorzaakt⁴⁰. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn groot als het gaat om geweld, evenals die tussen jongeren en ouderen. Gedurende de puberteit neemt de behoefte aan nieuwe en spannende ervaringen toe, met een piek rond het 16^e jaar⁴¹. Het brein reageert – vooral in het begin van de puberteit – sterker op spanning en sensatie dan in enige andere levensfase. Dat komt door de overgevoeligheid van het brein (stratum en amygdala), die vermoedelijk samenhangt met de toename van geslachtshormonen. In vergelijking met volwassenen zijn jongeren *overgevoelig voor sensaties en hebben een grotere hang naar kicks, een minder goede impulsbeheersing, worden zij sterker beïnvloed door leeftijdsgenoten en kunnen zij risico's minder goed inschatten*⁴². Ze vertonen daardoor relatief veel riskant gedrag, vooral diegenen die kunnen worden getypeerd als sensatiezoekers. Sensatiezoekers zijn relatief vaak betrokken bij geweld en gebruiken meer genotmiddelen dan leeftijdsgenoten⁴³.

De verschillen tussen mannen en vrouwen, jongeren en volwassenen, kunnen waarschijnlijk voor een deel worden verklaard door **verschillen in testosteronspiegel**. De hoeveelheid testosteron neemt, vooral in jongenslijven, in de puberteit sterk toe, evenals riskant gedrag⁴⁴. Ook bij meisjes neemt riskant gedrag in de loop van de puberteit toe, maar veel minder sterk. Met de jaren neemt het testosteron niveau af en het serotonine niveau toe, en dat verklaart vermoedelijk voor een belangrijk deel waardoor mannen van boven de veertig overwegend minder agressief zijn dan adolescenten en jong-volwassenen⁴⁵.

⁴⁰ Tollenaar e.a., 2007

⁴¹ O.a. Steinberg e.a., 2008

⁴² O.a. Crone & Dahl 2012

⁴³ O.a. Braams e.a., 2013; Steinberg e.a., 2008

⁴⁴ Peper & Dahl, in press

⁴⁵ Robins, 1996; Brown & Linnoila, 1990

Alcohol en leeftijd

Jongeren kunnen minder goed tegen alcohol. Ze zijn immers minder gewend aan alcohol en hebben dus minder tolerantie opgebouwd. Ook hebben ze gemiddeld een lager lichaamsgewicht dan volwassenen, waardoor de alcoholconcentratie in hun bloed sneller stijgt⁴⁶. Jongeren reageren bovendien anders op alcohol dan volwassenen; ze kunnen van het ene op het andere moment stomdronken zijn (zie kader). Professionals in het uitgaansleven zeggen relatief veel problemen te ervaren met deze groep, die door onervarenheid met alcohol hun gedrag niet meer in de hand heeft⁴⁷.

Jongeren lijken niet snel dronken en voelen zich ook niet snel dronken. Dat komt doordat hun kleine hersenen (cerebellum) nog minder ontwikkeld zijn. Dit deel van het brein regelt de coördinatie van bewegingen en het bewaren van het evenwicht. Het werkt onder invloed van alcohol minder goed, althans bij volwassenen⁴⁸. Zij krijgen onder invloed stoornissen van motoriek, coördinatie en cognitieve functie. Gevolg is dat ze moeite hebben met het in een rechte lijn lopen, stilstaan en autorijden. Jongeren die veel hebben gedronken kunnen soms nog prima over een rechte lijn lopen en fietsen. De kleine hersenen zijn bij hen nog minder ontwikkeld, waardoor alcohol minder invloed heeft op dit deel van het brein. Ze hebben daardoor vaak geen idee hoe dronken ze eigenlijk zijn⁴⁹.

Toch plegen de meeste adolescenten en jong-volwassenen geen geweld, ook niet onder invloed. Wie zijn dan die geweldsplegers die het uitgaansleven onveilig maken? Vaak worden twee soorten geweldplegers onderscheiden: de een belandt per ongeluk in een geweldssituatie, de ander zoekt die bewust op. Sommige wetenschappers maken daarbij onderscheid tussen impulsief en instrumenteel geweld⁵⁰, anderen tussen intentionele en niet-intentionele geweldplegers⁵¹ (de laatste tweetermen worden hier aangehouden).

Intentioneel geweld

Circa 40% van de uitgaans- en recreatiedelicten wordt gepleegd door een kleine groep jongeren en jongvolwassenen die bewust geweld opzoekt. Zij zijn verantwoordelijk voor de meeste ernstige geweldsdelicten en hebben vaak al meerdere geweldsdelicten gepleegd⁵². De intentionele geweldspleger opereert meestal in een groep. Met zijn vrienden zoekt hij situaties op waarin geweld gemakkelijk ontstaat, of gemakkelijk wordt uitgelokt. De spanning die daarbij hoort is een deel van zijn uitgaansplezier en vechten hoort vaak bij het uitgaansritueel van zijn groep. Hij is zelf niet altijd

⁴⁶ Kerssemakers & van Meerten, 2008

⁴⁷ Ferwerda e.a, 2012

⁴⁸ Kerssemakers & van Meerten, 2008

⁴⁹ Van der Lely, de Visser & Ligterink, 2012

⁵⁰ Blair, 2010

⁵¹ Beke & Kleiman, 1993

⁵² Beke & Kleiman, 1993

de aanstichter, maar raakt bijvoorbeeld betrokken omdat een van zijn vrienden ruzie krijgt. Binnen de groep verschillen de rollen per avond: de ene keer lokt de een geweld uit en schiet de ander te hulp, de volgende keer zijn de rollen andersom. Wel is er binnen een groep vaak een soort leider⁵³. Alcohol en drugs spelen een belangrijke rol bij intentioneel geweld. Groepen die bewust conflicten zoeken met rivaliserende groepen of gezagsdragers gebruiken soms bewust alcohol (en andere middelen) ter voorbereiding op het geweld⁵⁴. Vermoed wordt dat er onder relschoppers sprake is van een toename van alcohol- en drugsgebruik (vooral cocaïne), waardoor hun gedrag onvoorspelbaarder en gewelddadiger wordt⁵⁵.

Intentionele geweldplegers volharden vaker in het plegen van geweld, ook als ze de twintig gepasseerd zijn. Vooral diegenen die op jonge leeftijd hun eerste geweldsdelict pleegden, blijken vaak ook als jong-volwassene nog regelmatig betrokken bij deze vorm van geweld⁵⁶.

Niet-intentioneel geweld

Het meeste uitgaans- en recreatieve geweld is niet-intentioneel. Circa 60% van deze delicten wordt gepleegd door daders die niet op zoek waren naar geweld⁵⁷. Ook hierbij speelt de sociale omgeving vaak een rol. Dit type dader raakt in een situatie verzeild, doordat er bijvoorbeeld een meisje wordt lastig gevallen, of een vriend wordt aangevallen. Dat roept gevoelens van eer, wraak of angst voor gezichtsverlies op. Een flinke fysieke reactie lijkt op dat moment een logische oplossing en is erg verleidelijk. De gevolgen daarvan worden op dat moment uit het oog verloren⁵⁸. Ook kunnen deze jongeren betrokken raken bij geweld dat is aangewakkerd door intentionele geweldplegers, bijvoorbeeld omdat ze verontwaardigd zijn over de bejegening door de politie⁵⁹.

Jongeren en jongvolwassenen die moeite hebben om hun impulsen te beheersen, kunnen hun agressie op zo'n moment minder goed in de hand houden. Het risico op 'toevallig' geweld is dan ook groter bij personen met een kort lontje. Dat geldt nog sterker als zij onder invloed van alcohol zijn. Impulsieve jongeren vertonen sneller agressief gedrag na het drinken van alcohol dan jongeren die minder impulsief zijn⁶⁰.

Testosteron lijkt een belangrijke rol te spelen bij agressief gedrag van mannen die onder invloed zijn van alcohol. Uit experimenten met apen blijkt dat alleen dominante en agressieve apen met een hoog testosteronniveau *onder invloed van alcohol* agressiever worden⁶¹.

⁵³ Beke & Kleiman, 1993; Van Leiden, Arts & Ferwerda, 2009; Beke, van Wijk & Ferwerda, 2006

⁵⁴ Terlouw e.a., 1999; Van Leiden e.a., 2009

⁵⁵ Ferwerda, Van Leiden & Van Ham, 2010

⁵⁶ Van Nobelen en Van der Leest, 2011

⁵⁷ Beke & Kleiman, 1993

⁵⁸ Ferwerda e.a., 2012

⁵⁹ Muller e.a., 2011

⁶⁰ Fulwiler et al., 2005

⁶¹ Miczek e.a., 1994

Slachtoffers

De *onervaren stapper* loopt relatief veel risico om slachtoffer te worden van uitgaansgeweld. Onervaren stappers kennen de regels van de straat vaak nog niet. Ze weten niet wanneer en met wie ze al dan niet in discussie moeten gaan⁶². Ook hun *onervarenheid met alcohol en/of andere drugs* speelt soms een rol (zie eerder).

In het uitgaansleven zijn niet alleen uitgaanders het slachtoffer van uitgaansgeweld, en incidenteel een voorbijganger. Ook *professionals* van politie en ambulance zijn vaak slachtoffer van (uitgaans)geweld⁶³. Haren is daar een extreem voorbeeld van. Bij geweld tegen de politie is de dader relatief vaak onder invloed van alcohol of drugs⁶⁴. Een veel voorkomende oorzaak van agressie tegen professionals in het uitgaansleven is dat (veelal benevelde) vrienden of passanten zich bemoeien met een aanhouding of optreden⁶⁵.

De sensationele berichtgeving rond Haren maakte het tot een evenement dat een flink appèl deed op sensatiezoekers. Juist jongeren die erg houden van spanning en sensatie vertonen relatief veel riskant gedrag en zijn vaker betrokken bij geweld. Ook gebruiken zij vaker genotmiddelen dan jongeren die minder gevoelig zijn voor het vooruitzicht van spanning en sensatie.

Sommigen daders gebruiken bewust genotmiddelen, om zich op te laden voor uitgaansgeweld. De meesten raken echter betrokken bij dit type geweld doordat ze onder invloed minder handig en agressiever reageren op stressvolle situaties, waarin bijvoorbeeld vrienden worden aangevallen.

Mogelijk trok Haren ook een groep onervaren stappers aan, die de regels van het uitgaan nog niet goed kennen, en nog weinig ervaring hebben met het omgaan met alcohol. De ervaringen in het uitgaansleven laten zien dat juist deze groep relatief veel problemen veroorzaakt.

⁶² Ferwerda e.a., 2012; Van der Linden e.a., 2004

⁶³ Ferwerda e.a., 2012

⁶⁴ Driessen e.a., 2009

⁶⁵ Ferwerda e.a., 2012; De Groot en Van der Land 2012

3. Omgeving

De derde factor die mede bepalend is of uitgaansgeweld al dan niet ontstaat, is de omgeving. De omgeving die Haren bood was verre van een gebruikelijke uitgaansomgeving. Toch waren veel van de risicofactoren voor geweld die in het uitgaansleven een rol spelen ook van invloed in Haren.

Fysieke omgeving

Ongemak en irritatie

Ongemak en irritatie vergroten de kans op agressie⁶⁶, zeker als mensen onder invloed zijn. Dat geldt bijvoorbeeld als het publiek last heeft van benauwdheid, overprikkeling of beklemming. Veel *drukke, lawaai* en *weinig bewegingsvrijheid* vergroten dan ook de kans op uitgaansgeweld⁶⁷.

Een gevoel van ongemak kan worden versterkt doordat er geen *zitgelegenheid* is, waardoor er geen mogelijkheid is om even uit te rusten. Ook als er geen aanbod van entertainment of eten is waardoor het publiek zich *verveelt of last heeft van een lege maag*, kan dat zorgen voor irritatie⁶⁸.

Publiek dat zich vermaakt, is daarentegen minder vaak agressief⁶⁹. *Beschikbaarheid van eten* zorgt er niet alleen voor dat er minder irritatie ontstaat door een lege maag, maar zorgt bovendien dat er minder wordt gedronken. Een volle maag draagt bovendien bij aan een minder snelle alcoholopname, waardoor mensen minder snel dronken worden⁷⁰. Kortom: daar waar publiek goed wordt verzorgd, tot rust kan komen en wordt vermaakt, ontstaat minder snel geweld.

Een *onverzorgde uitstraling met veel troep* draagt daarentegen bij aan een gevoel van ongemak⁷¹. Daarnaast straalt het uit dat diegenen die verantwoordelijk zijn voor de organisatie zaken zoals dronkenschap en asociaal gedrag tolereren⁷². In uitgaansgelegenheden waar de *indruk bestaat dat 'alles kan'*, komt aanzienlijk meer dronkenschap (en agressie) voor dan in verzorgdere uitgaansgelegenheden⁷³.

⁶⁶ Graham e.a., 1980; Quigley, Leonard, & Collins, 2003.

⁶⁷ Scott. & Dedel, 2006; Graham & Homel, 2008

⁶⁸ Scott. & Dedel, 2006; De Groot & Van der Land, 2012

⁶⁹ Graham & Homel, 1997

⁷⁰ Homel, Tomson & Tommeney, 1992; Graham & Homel, 2008

⁷¹ Hughes e.a.(a), 2011

⁷² Scott. & Dedel, 2006; Duijvestein 2004; Hughes e.a. 2012

⁷³ Hughes e.a., 2012

Onbegrensd en anoniem

Daar waar weinig toezicht is of losse normen gelden, vindt meer uitgaansgeweld plaats. Dat geldt bijvoorbeeld ook in omgevingen waar gemakkelijk toegang tot goedkope alcohol is. Uit onderzoek blijkt dat op locaties waar ruim aanbod is van alcohol meer geweld plaatsvindt⁷⁴. Ook in en rond uitgaansgelegenheden die gekenschetst worden door een *uitgelaten en losbandige sfeer* ontstaat gemakkelijker geweld. Een dergelijke sfeer bevordert een sociaal klimaat waarin mensen primair en soms agressief reageren. In dergelijke gelegenheden is vaak wel sprake van normen met betrekking tot overlast, maar alcoholgebruik lijkt onbegrensd mogelijk⁷⁵.

Anonimiteit is een bijzondere vorm van onbegrensdheid en wordt in de literatuur vaak genoemd als een risicofactor. Die verklaart vermoedelijk waarom veel uitgaansgeweld buiten plaatsvindt⁷⁶. Op straat is de sociale controle veel beperkter en de kans om ongestraft weg te komen groter dan in een uitgaansgelegenheden. *Slecht verlichte straten met weinig toezicht* zijn dan ook speciaal vatbaar voor het ontstaan van agressie⁷⁷. In het donker permitteren mensen zich meer onetisch gedrag, vermoedelijk omdat ze zich anoniemer wanen⁷⁸.

Vaak wordt gesuggereerd dat mensen zich binnen een *mensenmassa* ook anoniem wanen, en er sprake zou zijn van de-individualisatie. Hierdoor zouden mensen in groepen grensoverschrijdend gedrag vertonen. De recente literatuur laat echter zien dat dit eerder te maken heeft met de sociale normen die er in die context zijn, bijvoorbeeld van aanwezige vrienden⁷⁹.

Beschikbaarheid gelegenheidswapens

Meestal beperkt uitgaansgeweld zich tot beperkte mishandelingen en valt het letsel mee. Is er echter gemakkelijk een wapen voorhanden, doordat het is meegenomen of wanneer een *beschikbaar voorwerp als wapen kan dienen*, dan ontstaat vaak ernstiger letsel. Daarbij blijkt overigens dat de kans op geweld sterker toeneemt door wapenbezit dan door geweld⁸⁰. Als gelegenheidswapens worden bijvoorbeeld vaak flessen en stoelpoten gebruikt⁸¹.

⁷⁴ Hughes (a) e.a., 2011,

⁷⁵ De Groot & Van der Land, 2012

⁷⁶ O.a. Bervoets e.a., 2008

⁷⁷ Farrington & Welsh, 2002

⁷⁸ Zhong e.a., 2010

⁷⁹ Wijermans, 2011

⁸⁰ CCV, 2009

⁸¹ De Groot & Van der Land, 2012

Sociale omgeving

Jongeren gaan zelden alleen uit. Jongens gaan vooral uit in grotere groepen, meisjes vaker in duo's⁸². De groep is sterk bepalend voor het gedrag van jongeren tijdens het uitgaan. Zo wordt het drinktempo, vooral bij jongens, sterk bepaald door het drinktempo van de groep⁸³. Jongeren die in grote groepen uitgaan, drinken dan ook meer⁸⁴.

Veel gewelddadige acties vinden plaats tussen *groepen*⁸⁵. In time-out situaties voelen jongeren zich vaak sterker met hun groep verbonden ('we springen samen uit de band')⁸⁶. Alcohol versterkt de 'male bonding'⁸⁷ en het groepsgevoel, maar ook negatieve gevoelens richting andere groepen; het wij-zij-gevoel⁸⁸. Bij ordeverstoringen is er vaak sprake van een *sterk wij-zij-gevoel*⁸⁹. Wanneer er veel verschillende groepen zijn die elkaar niet kennen, is de kans op geweld groter⁹⁰.

Uit een typologie van geweldplegers bij uitgaanssituaties en grootschalige evenementen blijkt dat hierbij vooral twee typen geweldplegers betrokken zijn: *de beïnvloedbare jongere* en *de incidentele plegger onder invloed*. Bij beide typen daders is de sociale omgeving sterk van invloed⁹¹. Dat hangt mogelijk samen met hun relatief jonge leeftijd (de meeste beïnvloedbare jongeren zijn niet ouder dan 25 jaar) en hun middelengebruik⁹². Deze beïnvloedbaarheid wordt ook wel gekenschetst als het '*jonge mannen syndroom*': de neiging tot riskant gedrag om de positie binnen de groep te versterken⁹³. De kans op geweld neemt dan ook toe in omgevingen met een sterke *machocultuur* (zoals bij voetbal) en wanneer mannen elkaar niet kennen⁹⁴.

Aanwezigheid van vrouwen heeft meestal een kalmerend effect, maar kan ook juist opruiend werken⁹⁵, vooral in een sterk geseksualiseerde en seksueel competitieve omgeving⁹⁶. Dan worden macho-gevoelens aangewakkerd en strijden mannen om de aandacht van vrouwen⁹⁷. Typisch machogedrag hangt samen met een hoog testosteron-niveau. Aanwezigheid van vrouwen zorgt er vooral bij mannen met veel testosteron voor toename van de hoeveelheid testosteron⁹⁸. Aanwezigheid van een aantrekkelijk meisje zorgt bij de meeste jonge mannen voor toename van hun testosteron-niveau en hun bereidheid om risico's te nemen⁹⁹.

⁸² Bieleman e.a., 1998

⁸³ Bot, 2007; Knibbe, Oostveen & Van de Goor, 2001

⁸⁴ Bieleman e.a., 1998, p.39

⁸⁵ Lemmers & Riper, 2005

⁸⁶ Van der Linden, 2004

⁸⁷ O'Connor & Dickson, in ICAP, 2008

⁸⁸ Ferwerda e.a., 2012

⁸⁹ Muller e.a., 2011

⁹⁰ Homel, Tomson e.a., 1992

⁹¹ Bakker e.a. 2010

⁹² Ferwerda e.a. 2012

⁹³ Wilson&Daly, 1985

⁹⁴ Graham & Homel, 2008; Scott. & Dedel, 2006

⁹⁵ Scott. & Dedel, 2006

⁹⁶ Hughes et al 2012; De Groot & Van der Land, 2012.

⁹⁷ Marsh & Fox Kibby, 1992

⁹⁸ Van der Meij e.a., 2008

⁹⁹ Ronay & Von Hippel, 2010

Professionele omgeving

Geweld in het uitgaanscircuit komt vaak tot uitbarsting in de publieke ruimte¹⁰⁰. Dat heeft te maken met de omgeving: buiten is de kans meestal groter om ongestraft weg te komen na geweld door het beperktere toezicht¹⁰¹.

Toch leidt meer toezicht niet vanzelfsprekend tot minder geweld. Aanwezigheid van *geuniformeerd gezag* kan verschillende effecten hebben¹⁰². Het kan er enerzijds toe bijdragen dat gevoelens van anonimiteit afnemen waardoor grensoverschrijdend gedrag in toom wordt gehouden. Anderzijds blijkt het ook vaak dat een markante en dominante aanwezigheid van politie een bron van spanning kan vormen, in plaats van een bron van bescherming¹⁰³. "*Voorals regels niet helder worden gecommuniceerd, regels of de handhaving daarvan als onrechtvaardig worden ervaren, neemt de kans op agressie toe*"¹⁰⁴. Niet (zichtbaar) optreden brengt echter ook risico's met zich mee. Gezagsdragers die asociaal en grof gedrag tolereren, bijvoorbeeld omdat ze bang zijn voor de reacties die kunnen volgen op handhaving, kunnen de indruk wekken dat ook agressie en geweld worden getolereerd. Anderzijds kan een stevig ingrijpen door gezagsdragers de indruk wekken dat fysiek ingrijpen acceptabel is¹⁰⁵. Kortom: er is geen specifieke aanpak die altijd werkt, elke aanpak brengt risico's met zich mee. Wel blijkt dat ervaren professionals, die vaker met uitgaanspubliek werken en lokaal goed bekend zijn, handiger zijn in het kiezen van een passende vorm van bejegening waarmee geweld kan worden voorkomen. Tijdig ingrijpen, voor er geweld ontstaat, is een van hun belangrijkste strategieën¹⁰⁶.

Opvallend is dat woede zich eerder tegen de autoriteiten richt, dan tegen andere bezoekers. Omstanders springen zelden in de bres voor personen met een publieke taak¹⁰⁷. Er lijkt een natuurlijke scheidslijn te bestaan tussen professionals en bezoekers. Door *tegenovergestelde belangen* tussen mensen met een publieke taak en uitgaanders kan het *wij-zij-perspectief* tussen uitgaanders en professionals worden versterkt. Om dit voor te zijn, moet dus worden voorkomen dat de belangen en percepties van bezoekers en professionals te veel uiteen lopen¹⁰⁸. Dat is echter niet altijd mogelijk. Als er bijvoorbeeld een evenement moet worden stilgelegd, vanwege veiligheidsrisico's, is onontkoombaar dat belangen van bezoekers en professionals uiteen lopen. De spanning tussen gezagsdragers en publiek kan daarbij oplopen en ontaarden in een massale rel¹⁰⁹,

¹⁰⁰ Van der Linden e.a., 2004

¹⁰¹ O.a. Bervoets e.a., 2009

¹⁰² Scott. & Dedel, 2006:

¹⁰³ Van der Linden e.a., 2004

¹⁰⁴ Ferwerda e.a., 2012

¹⁰⁵ Scott. & Dedel, 2006

¹⁰⁶ Ferwerda e.a., 2012

¹⁰⁷ Ferwerda e.a., 2012

¹⁰⁸ Ferwerda e.a., 2012

¹⁰⁹ Ferwerda e.a., 2012

zeker als er ook sprake is van middelengebruik. *“Een feestende massa die wordt geconfronteerd met een offensief optreden van de politie, heeft al de nodige potentie om uit te groeien tot een grootschalige ordeverstoring. Alcohol en drugsgebruik kunnen dan hevige geweldsuitbarstingen in de hand werken”*¹¹⁰.

Een wij-zij-perspectief kan ook ontstaan doordat uitgaanders en professionals in het uitgaansleven de situationele normaliteit anders ervaren. Zij hebben daardoor een verschillend perspectief op dat wat in een bepaalde omgeving of situatie normaal en acceptabel wordt gevonden¹¹¹. Alcohol speelt ook daarbij vermoedelijk een belangrijke rol. Naarmate er meer drank wordt gedronken, neemt de aanspraak op een vrije moraal van uitgaanders toe¹¹².

Door een goede voorbereiding op een evenement of uitgaansavond kunnen risico's worden beperkt¹¹³. Onderdeel daarvan is de inzet van *capabel personeel*. Het werken in uitgaanscentra (dat wil zeggen: in een omgeving met omvangrijk middelengebruik, jong publiek en de risico's die daarmee samenhangen) vereist specifieke vaardigheden op het gebied van bejegening en kennis op het gebied van alcohol en drugs, die (nog) niet iedere professional met een publieke taak bezit¹¹⁴.

Culturele omgeving

Geweldscultuur

Daar waar jongeren elkaar ontmoeten, komt al eeuwen meer geweld voor. Jongeren (vooral jongens) nemen traditioneel een groot deel van alle criminaliteit voor hun rekening, zeker bij geweld- en overlastdelicten. In de jaren '70 verklaart de toename van het aantal jongeren dan ook de flinke stijging van het aantal overlast en geweldsdelicten. Toen het aantal jongeren stabiliseerde, rond 1985, namen geweld en overlast echter niet af. Sterker nog: ondanks de krimpende groep jongeren, stegen overlast en geweld. Het tij keerde rond 2000, sinds die tijd zijn de geweldscijfers redelijk stabiel gebleven, alleen ernstige geweldsdelicten namen nog toe tot 2004¹¹⁵. Gezien het afnemend aantal jongeren zou een daling echter logisch zijn.

Bovendien lijkt het erop dat, ondanks de afname van geweld, uitgaansgeweld landelijk gezien juist toeneemt. Dat is in ieder geval te zien in Amsterdam¹¹⁶, al zijn er ook steden waar uitgaansgeweld is gestabiliseerd of afgenomen^{117 118}. Een aantal maatschappelijke ontwikkelingen wordt door

¹¹⁰ Ferwerda, Van Leiden & Van Ham, 2010, p.57

¹¹¹ De Groot & Van der Land, 2012

¹¹² Knibbe, Oostveen & Van de Goor, 2001

¹¹³ O.a. Ferwerda e.a., 2012; Scott. & Dedel, 2006. Voor concrete suggesties zie www.CVGU.nl

¹¹⁴ Ferwerda e.a., 2012

¹¹⁵ Driessen, 2008

¹¹⁶ De Groot & Van der Land, 2012

¹¹⁷ Derks e.a., 2012

¹¹⁸ Onduidelijk is hoe deze verschillen kunnen worden verklaard.

wetenschappers¹¹⁹ aangedragen om de toename van (uitgaans)geweld in de afgelopen decennia te verklaren:

- De toename van een assertieve levensstijl en een groter gevoel van eigenwaarde zorgt ervoor dat mensen zich sneller gekrenkt voelen;
- De toename van een cultuur van individualisme zorgt ervoor dat mensen zich minder verantwoordelijk voelen voor het gedrag van anderen;
- De toename van verschillende bevolkingsgroepen brengt spanningen met zich mee, waardoor er meer sprake is van discriminatie en conflicten tussen groepen;
- De inbedding van alcoholgebruik heeft ervoor gezorgd dat dronkenschap in Nederland lange tijd is/werd geaccepteerd als een excuus voor ongeoorloofd gedrag.

Alcoholcultuur

Nederlandse jongeren drinken veel: 57% van de 16-jarigen heeft de afgelopen maand gebinged (dat wil zeggen meer dan 5 glazen bij een gelegenheid gedronken). Van de 16-jarige jongens die drinken, drinkt een kwart in het weekend meer dan 20 glazen¹²⁰. Ondanks de vele aandacht voor alcoholmisbruik, is alcoholgebruik sinds 2003 alleen onder de jongste groep (12-15 jaar) afgenomen. Het meest wordt er nog altijd gedronken door 16 tot 24-jarigen. Een op de drie mannen in die leeftijdsgroep is probleemdrinker¹²¹.

Jongeren op het platteland drinken meer alcohol dan leeftijdgenoten die wonen in meer verstedelijkte gebieden in de rest van het land. Ze gebruiken bovendien onder invloed eerder geweld, ook bij gelijke alcoholconsumptie¹²². Een andere groep die relatief veel drinkt zijn studenten, vooral diegenen die lid zijn van een studentenvereniging¹²³.

Het aantal jongeren van 12-18 jaar dat de laatste maand minstens één keer dronken was, is in twintig jaar bijna verdubbeld; van 12% in 1988 naar 21,3% in 2011. Jongeren drinken tegenwoordig meer op een avond dan vroeger en zijn vaker dronken of aangeschoten¹²⁴. Het lijkt er op dat zij de laatste jaren vaker drinken om dronken te worden. Dat verklaart mogelijk ook de sterke toename van het aantal comazuipers. In 2007 werden 297 jongeren (10-17 jaar) voor alcoholvergiftiging door een kinderarts behandeld, in 2011 waren dat er 2,5 keer zoveel¹²⁵.

De mate waarin dronkenschap als excuus wordt gezien voor gedrag dat in andere settings of in nuchtere toestand onacceptabel is, verschilt overigens per land. In landen waar dronkenschap een

¹¹⁹ Van den Brink, 2001; Duijvestein, 2004

¹²⁰ Verdurmen e.a., 2012

¹²¹ Van Dijck & Knibbe, 2005

¹²² Weenink, 2011

¹²³ Maalstee, 2000

¹²⁴ Verdurmen e.a., 2012

¹²⁵ Van der Lely e.a., 2012

excuus is voor asociaal of agressief gedrag, en waar wordt getolereerd dat de normale sociale normen onder invloed van alcohol mogen worden versoepeld, vindt meer geweld plaats rond uitgaansgelegenheden¹²⁶. In Frankrijk, waar dronkenschap niet wordt gezien als een excuus voor geweld, vind aanzienlijk minder uitgaansgeweld plaats dan in Nederland. De (informele) sociale controle op drankgebruik van jongeren is in Frankrijk groter dan in Nederland¹²⁷.

Uitgaanscultuur

Het uitgaansleven wordt wel getypeerd als een normatieve setting waarin beperkte sociale controle is, waardoor de mate van zelfbeheersing beperkter is. Dit in tegenstelling tot hoognormatieve omgevingen zoals de school, het werk en het gezinsleven, waar de kans op agressie kleiner is^{128 129}. Het weekend, en bijbehorende activiteiten, worden vaak gezien als een moment van 'time out': je mag even uit de band springen zonder daar hard op afgerekend te worden¹³⁰. Er wordt ook wel gesproken over het weekend als een morele vakantie.¹³¹

De kans op agressie neemt toe in een omgeving die een 'time out gevoel' creëert¹³². Jongeren hebben vaak het gevoel dat ze zich spontaner en vrijer kunnen opstellen in zo'n omgeving. Drank versterkt die aanspraak op een vrije moraal; hoe meer drank er wordt geschonken en gedronken en hoe meer er 'moet kunnen'¹³³.

De uitgaanscultuur is de afgelopen decennia sterk veranderd. Voor veel jongeren heeft de discotheek plaatsgemaakt voor een heel pallet aan evenementen. Het aantal festivals (met minimaal 3000 bezoekers) is in Nederland in ruim dertig jaar tijd vervijfvoudigd. De grootste groei vond plaats tussen 1985 en 1995. Maar ook in de periode 1995 tot 2007 nam het aantal festivals met 40% toe en tussen 2007 en 2011 met opnieuw bijna 15%. Ruim een derde hiervan betreft pop- en dance-evenementen. Het gros van de evenementen trekt 5.000-25.000 bezoekers¹³⁴. De concurrentie van festivals en evenementen leidde tot de opkomst van mega-discotheken en het verdwijnen van de typische 'dorpsdiscotheek'. Jongeren besteden steeds meer van hun uitgaanstijd en -budget aan evenementen. Daarvoor rijden ze vaak het hele land door en zijn minder gebonden aan een vaste uitgaansgelegenheid, waardoor de sociale controle op hun gedrag tijdens het uitgaan steeds beperkter is geworden.

¹²⁶ O.a. Scott. & Dedel, 2006

¹²⁷ Knibbe e.a., 2007

¹²⁸ Van den Brink, 2001, p.239

¹²⁹ Het verschil tussen deze normatieve settingen is van belang in de context van Project X, omdat hierbij sprake was van twee perspectieven op het soort setting waarin men verkeerde: de hoognormatieve setting van de buurt, of de laagnormatieve setting van 'het feest'. Het is aanmerkelijk dat de buurt n de ogen van veel van de bezoekers een uitgaanssetting werd, met de daarbij horende normen en gedragingen.

¹³⁰ Knibbe, Oostveen & Van de Goor, 2001

¹³¹ O.a. Weenink, 2011

¹³² O.a. Van der Linden e.a., 2004

¹³³ Knibbe, Oostveen & Van de Goor, 2001

¹³⁴ <http://www.respons.nl/monitoren-online-databases/festival-monitor-online>

Uitgaanstrends

Jongerenonderzoeksbureau Young Works ziet een aantal trends in het uitgaan, die helpen om de gebeurtenissen in Haren te duiden. Dat doet het op basis van gesprekken met trendwatchers en jongeren.

Onvrede met commerciële uitgaanscultuur

Het anonieme, commerciële en grootschalige karakter van veel uitgaansgelegenheden en evenementen, leidt de laatste jaren steeds vaker tot irritatie en onvrede bij jongeren. Ze vinden de prijzen van deze evenementen hoog, en ergeren zich aan het strenge politietoezicht, dat afbreuk doet aan de gemoedelijke sfeer die zij zoeken bij het uitgaan. De laatste jaren lijkt in reactie hierop het aantal illegale feestjes en kleinschalige festivals toe te nemen¹³⁵.

Participatie

Jongeren van nu zijn gewend aan **meer inspraak** en krijgen ook steeds meer inspraak in het uitgaansleven. Dat geldt vooral bij festivals. Young Works voorspelt dat deze trend in 2013 zal toenemen. Nu al bouwt iedereen tijdens het Soar Weekend Festival mee aan het decor, met DJ Roulette bepalen jongeren welke muziek er op het festival wordt gedraaid en kunnen ze zelf als DJ muziek inbrengen en bij het Magneet Festival bepalen bezoekers zelfs de hele line-up¹³⁶. Sociale media spelen hierbij een belangrijke rol: ze faciliteren deze inbreng van het publiek, waardoor de grens tussen publiek en organisator vervaagt.

Sweet 16

Een fenomeen dat uit de VS is overgewaaid, is het uitgebreid **vieren van de zestiende verjaardag**, de 'sweet 16'. Vooral meiden organiseren graag een sweet-verjaardag om een nieuw levensjaar te vieren, bericht Young Works.^{137 138}

¹³⁵ <http://blog.youngworks.nl/specials/report-het-nieuwe-uitgaan>

¹³⁶ <http://blog.youngworks.nl/trends/top-10-jongerentrends-voor-2013>

¹³⁷ Je zou dit kunnen zien als een feestje om nieuw verworven rechten te vieren, een inwijdingsritueel. Amerikaanse jongeren vieren hun zestiende verjaardag vooral omdat ze een auto mogen besturen, en daardoor veel minder afhankelijk zijn van hun ouders. Hoewel de wettelijke verkoopnorm al lange tijd zestien jaar is, spreken steeds meer ouders met hun kinderen af dat zij tot hun zestiende niet drinken. Gevolg daarvan is mogelijk dat het moment dat er wel mag worden gedronken steeds uitbundiger wordt gevierd.

¹³⁸ <http://blog.youngworks.nl/signalen/van-verjaardagsfeest-tot-sweet-16>

Haren bood op de avond van 21 september 2012 een onwaarschijnlijke opeenhoping van risicofactoren voor uitgaansgeweld. Het was er druk, er was geen entertainment, faciliteiten zoals zit-, wc- en eetgelegenheden ontbraken. In dergelijke omgevingen ontstaan sneller gevoelens van ongemak en irritatie, die bijdragen aan geweld. Dat geldt zeker als mensen onder invloed zijn en minder goed in staat hun emoties in toom te houden.

Gebruik van alcohol werd ruimschoots getolereerd door de gezagsdragers en gefaciliteerd door de supermarkten. Het intensieve alcoholgebruik in Haren past binnen de huidige alcohol- en uitgaanscultuur, waarbinnen jongeren steeds meer lijken te drinken met het doel om dronken of aangeschoten te worden.

Alcohol versterkt het gevoel van 'time out'. Hoe meer er wordt gedronken, hoe groter de aanspraak op dit gevoel van 'morele vakantie'. Dat kan ertoe bijdragen dat de uiteenlopende belangen tussen de professionals en bezoekers worden aangescherpt. Alcohol draagt daarnaast ook bij aan een sterker wij-zij-gevoel. Dat verklaart mogelijk mede waarom in Haren de aanwezige jongeren zich keerden tegen de professionals, die relatief weinig ervaring hadden met grote groepen jongeren onder invloed.

Al eerder bleek dat een feestende massa, mede onder invloed van alcohol, bij een offensief optreden van de politie massaal geweld kan plegen. Het donker en de massaliteit zorgden daarbij ook in Haren voor gebrek aan sociale controle, waarbij mensen gemakkelijker delicten plegen. Gelegenheidswapens waren gemakkelijk voorhanden, bijvoorbeeld in de vorm van bouwmaterialen en flessen.

De omgeving wordt vaak gezien als de belangrijkste voorspeller voor het ontstaan van uitgaansgeweld. Haren is daar een duidelijke illustratie van.

De lont in het kruitvat

De ingrediënten die zorgen voor een explosieve 'uitgaansmix' zijn grotendeels in beeld. Toch is er altijd een lont nodig dat het kruitvat doet exploderen, een aanleiding. Sommige geweldplegers zorgen zelf voor zo'n lont, door met een vervelende opmerking agressie uit te lokken, of zonder aanleiding iemand in elkaar te slaan. Vaker is de aanleiding echter geen provocatie, maar *miscommunicatie*¹³⁹. Een verkeerd begrepen blik of opmerking, een biertje dat op een broek wordt gemorst, iemand die onhandig tegen een ander aan loopt door drukte.

Een andere veel voorkomende aanleiding voor uitgaansgeweld is *onderlinge competitie*, veelal om een meisje. Een lonkende blik van een vreemde man, een kneep in de billen of een al dan niet misplaatste toenaderingspoging is daarbij vaak de trigger om iemand met geweld terecht te wijzen. Mannen zien seksuele competitie zelf als een van de belangrijkste risicofactoren voor agressie in een uitgaansomgeving¹⁴⁰.

Daarnaast is ook *gedrag van professionals in het uitgaansleven*, vooral de portier, een veel genoemde aanleiding voor geweld. Er ontstaat dan bijvoorbeeld een conflict omdat iemand van de portier niet naar binnen mag. Jonge mannen die onder invloed zijn, en niet tot een gelegenheid worden toegelaten, kunnen dat ervaren dat als een persoonlijke vernedering en groot onrecht. Onder invloed zijn ze minder goed in staat om zichzelf te beheersen en in te zien dat een conflict met een portier niet raadzaam is¹⁴¹.

Ook een veel genoemde aanleiding is *bemoeienis met ingrijpen door professionals* met een publieke taak. Vooral als de indruk bij bezoekers ontstaat dat een vriend onterecht wordt aangepakt, kan dat aanleiding zijn voor agressie en geweld¹⁴². Dit geldt niet alleen voor ingrijpen van de politie, ook ambulancepersoneel krijgt te maken met agressie omdat omstanders het niet eens zijn met de wijze waarop hun vriend wordt geholpen.

Onder normale omstandigheden, als er bijvoorbeeld niet gedronken is, zouden veel van deze situaties niet escaleren. Zitten er echter veel explosieve ingrediënten in het kruitvat, dan kan een kleine trigger grote gevolgen hebben.

Wat de precieze aanleiding was voor het geweld in Haren is niet duidelijk. Duidelijk is wel dat er in Haren een enorm explosieve mix was ontstaan, die maar een minimaal vonkje nodig had om te ontploffen.

¹³⁹ De Groot & Van der Land, 2012; Ferwerda e.a., 2012

¹⁴⁰ Wells, Graham & Tremblay, 2009

¹⁴¹ Ferwerda e.a., 2012; Bieleman e.a., 1998.

¹⁴² Van der Linden 2004; De Groot & Van der land, 2012

Samenvattende conclusie

Vooral alcohol

Dat alcohol een rol heeft gespeeld bij het geweld in Haren is zeer aannemelijk. Vermoedelijk was het gros van de aanwezige jongeren flink onder invloed, na uren drinken. Hoe meer dronkenschap, des te groter de kans op geweld. Ook gecombineerd gebruik van alcohol en cocaïne of amfetamine speelde mogelijk een rol binnen een beperkte groep. Dat is vooral aannemelijk als er jongeren aanwezig waren die bewust op zoek waren naar geweld en die deze middelen vaker gebruiken om zich daarvoor op te laden.

Sensatiezoekers en onervaren stappers

De sensationele berichtgeving rond Haren maakte het tot een evenement dat een flink appèl deed op sensatiezoekers. Ook gebruiken zij vaker genotmiddelen dan jongeren die minder gevoelig zijn voor het vooruitzicht van spanning en sensatie. Sommigen daders gebruiken bewust genotmiddelen, om zich op te laden voor uitgaansgeweld. De meesten raken echter betrokken bij dit type geweld doordat ze onder invloed minder handig en agressiever reageren op stressvolle situaties, waarin bijvoorbeeld vrienden worden aangevallen.

Mogelijk trok Haren ook een groep onervaren stappers aan, die de regels van het uitgaan nog niet goed kennen, en nog weinig ervaring hebben met het omgaan met alcohol. De ervaringen in het uitgaansleven laten zien dat juist deze groep relatief veel problemen veroorzaakt.

Een riskante omgeving

De omgeving wordt vaak gezien als de belangrijkste voorspeller voor het ontstaan van uitgaansgeweld. Haren is daar een duidelijke illustratie van. De omgeving in Haren op de avond van 21 september 2012 bood een onwaarschijnlijke opeenhoping van risicofactoren voor uitgaansgeweld. De belangrijkste worden hier genoemd.

Het was er druk, er was geen entertainment aanbod, faciliteiten zoals zit-, wc- en eetgelegenheden ontbraken. In dergelijke omgevingen ontstaan sneller gevoelens van ongemak en irritatie, die bijdragen aan geweld. Dat geldt zeker als mensen onder invloed zijn.

Gebruik van alcohol werd ruimschoots getolereerd door de gezagsdragers en gefaciliteerd door de supermarkten. Het intensieve alcoholgebruik in Haren past binnen de huidige alcohol- en uitgaanscultuur, waarbinnen jongeren steeds meer drinken om dronken te worden.

Alcohol versterkt het gevoel van 'time out'. Des te meer er wordt gedronken, des te groter de aanspraak op dit gevoel van 'morele vakantie'. Dat kan er toe hebben bijgedragen dat de belangen tussen de professionals en bezoekers werden aangescherpt. Alcohol draagt daarnaast ook bij aan

een sterker wij-zij-gevoel. Dat verklaart mogelijk ook waarom in Haren de aanwezige professionals, die relatief weinig ervaring hadden met grote groepen jongeren onder invloed, niet goed raad wisten met de situatie.

Al eerder bleek dat een feestende massa, mede onder invloed van alcohol, bij een offensief optreden van de politie massaal geweld kan plegen. Het donker en de massaliteit zorgden daarbij ook in Haren voor veel anonimiteit, waarbinnen mensen gemakkelijker delicten plegen.

Gelegenheidswapens waren daarbij ruimschoots voorhanden, bijvoorbeeld in de vorm van bouwmaterialen en flessen.

De lont in het kruitvat

Wat de preciese aanleiding was voor het geweld in Haren is niet duidelijk. Duidelijk is wel dat er in Haren een enorm explosieve mix was ontstaan, die maar een minimaal vonkje nodig had om te ontploffen.

Tenslotte

Deze notitie maakt duidelijk dat er, op basis van de inzichten over uitgaansgeweld, niet één specifieke oorzaak aangewezen kan worden voor het ontstaan van de ongeregelheden rondom project X in Haren. Het samenspel van factoren die van invloed zijn op dit soort massale ordeverstoringen is zeer complex. Inzichten over uitgaansgeweld en genotmiddelengebruik helpen wel om de gebeurtenissen van de 21ste september te duiden. Ze kunnen bovendien worden ingezet om vergelijkbare ordeverstoringen in de toekomst te helpen voorkomen.

Literatuur

- Bakker, I., L. Drost en W. Roeteveld (2010). *Wat hebben geweldplegers gemeen? Een typologie van plegers van geweld tegen de publieke taak van publiek geweld*. Verwey-Jonker Instituut.
- Beke, B. en Kleiman W. (1993) *De harde kern in beeld. Jongeren en geweldscriminaliteit*. Uitgeverij SWP: Utrecht.
- Beke, B., Van Wijk, A. & Ferwerda, H. (2006). *Jeugdcriminaliteit in groepsverband ontrafeld. Tussen rondhangen en bendevoorming*. Amsterdam: SWP.
- Benschop, A., Nabben, T., Korf, D.J. (2009). *Antenne 2008*. Trends in alcohol, tabak en drugs bij jonge Amsterdammers. Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Bervoets, E., Koeman, N., Dijk, N. Van der Torre, E.J. & De Groot, R. (2008). *Wat kan hier? Veiligheidsanalyse rembrandtplein en leidseplein: (uitgaans)geweld, maatregelen, effecten*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Bervoets, E., Ammerlaan, K., Visser, D., Salvado Dominquez, A., Storm, J. en De Meij, S. (2009). *Stad en Ommeland. Veiligheidsanalyse Groningse binnenstad: uitgaansgeweld, maatregelen, effecten*. Den Haag: COT.
- Bieleman, B., Maarsingh, H., Meijer, G. & Den, C. ten, (1998) *Aangeschoten wild: onderzoek naar jongeren, alcohol, drugs en agressie tijdens het uitgaan*. Groningen: IntraVal.
- Blair, R. J. R. (2010). Reactive aggression and functional, not neural, specificity. *British Journal of Psychology*, 101: 407–410.
- Bot, S. (2007). *Real life in the pub. An observational study on predictors of young adult social drinking*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Bushman, B. J. & Cooper, H. M. (1990). Alcohol and human aggression: An integrative research review. *Psychological Bulletin*, 107, 341-354.
- Braams, B.R., Van Leijenhorst, L., & Crone, E.A. (in press). Risks, rewards and the adolescent brain. In V.F. Reyna & V. Zayas (Eds.) *The neuroscience of risky decision making*. Washington DC: American Psychological Association
- Van den Brink, G. (2001). *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht.

Brown, G. L., & Linnoila, M. I. (1990) CSF serotonin metabolite (5-HIAA) studies in depression, impulsivity, and violence. *Journal of Clinical Psychiatry*, 51, 31-43.

Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV), (2009). Trendanalyse Jeugd en Alcohol. Utrecht: CCV.

Chermack, S., & Taylor, S. (1995). Alcohol and human physical aggression: Pharmacological versus expectancy effects. *Journal of Studies on Alcohol*, 56, 449–456.

Chermack, S., & Giancola, P. (1997). The relationship between alcohol and aggression: An integrated biopsychosocial approach. *Clinical Psychology Review*, 6, 621–649.

Cloninger, C.R.(1987). Neurogenetic adaptive mechanisms in alcoholism. *Science*, jrg. 236, 1987, p. 410-416.

O'Connor C.M. & Dickson C (2008). Working with Culture to Prevent Violence and Reckless Drinking in: Alcohol and violence: exploring patterns and responses (p. 57-91). ICAP: Washington DC.

Crone, E. (2012). *Het sociale brein van de puber*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Derks S., Koeleman, M., Rombouts N., Schouten D., Sneek J. & Unk E. (2012). *Uitgaansgeweld in Leiden*. Masterscriptie onder begeleiding van dr. Visser. Leiden: Universiteit Leiden.

Van Dijck, D., & Knibbe, R. A. (2005). *De prevalentie van probleemdrinken in Nederland. Een algemeenbevolkingsonderzoek*. Maastricht: Universiteit van Maastricht.

Doekhie J., Nabben T. & Korf D.J. (2010) *NL.Trendwatch. Gebruikersmarkt uitgaansdrugs in Nederland 2008-2009*. Amsterdam: Rozenberg Publishers.

Driessen, F.M.H.M., Ester, T.J., Spel, L. (2008) *Geweld in Nederland, een verkenning van aard en omvang van geweldsdelicten in de Nederlandse samenleving*. Utrecht: Bureau Driessen.

Duijvestijn H.H., (2004) *Uitgaansgeweld, oorzaken en preventie*. Den Haag: SMO.

Engineer, R., A. Phillips, J. Thompson, and J. Nicholls (2003). *Drunk and Disorderly: A Qualitative Study of Binge Drinking Among 18- to 24-Year-Olds*. Home Office Research Study, No. 262. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate.

- Farrington, D.P. & Welsh, B.C. (2002). *Effects of improved street lighting on crime: a systematic review*. Home Office Research Study 251, Home Office
- Ferwerda, H., I. van Leiden & Van Ham. *Het nieuwe hooliganisme*. Justitiële verkenningen, jrg. 36, 2010, p. 54-68
- Ferwerda, H., Van Hasselt N., Van Ham T., Voorham L. (2012). *De Juiste Snaar*. WODC - Den Haag.
- Fulwiler, C., Eckstine, J. & Kalsy, S. (2005). Impulsive-aggressive traits, serotonin function, and alcohol-enhanced aggression. *Journal of clinical pharmacology*, 45, 94-100.
- Giancola, P.R. & Corman, M.D. Alcohol and aggression: a test of the attention-allocation model. *Psychological science* 18, 7 (2007): 649-55.
- Godlaski, A.J. & Giancola, P.R. (2009). Executive functioning, irritability, and alcohol-related aggression. *Psychology of Addictive Behaviors*, 23, 391-403.
- Graaf, R. de, Have, M. ten & Dorsselaer, S. van. NEMESIS 2: De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking. Trimbo-instituut: Utrecht, 2010
- Graham, K. (1980). Theories of intoxicated aggression. *Canadian Journal of the Behavioral Sciences*, 12, 141-158.
- Graham, K., & Wells, S. (2001). Aggression among young adults in the social context of the bar. *Addiction Research & Theory*, 9, 193-219.
- Graham, K. and Homel, R. (1997). Creating safer bars. In M. Plant, E. Single and T. Stockwell (eds), *Alcohol: minimising the harm*. (pages 171-192). London, UK: Free Association Press.
- Graham, K. & R. Homel (2008). *Raising the bar: Preventing aggression in and around bars, pubs and clubs*. Cullompton, Willan Publishing, 2008
- De Groot, I. & Van der Land, M., 2012. *Ingenomen en uitgehaald. Alcohol en geweld in Amsterdamse uitgaanssettings*. Leerstoel Veiligheid en Burgerschap, Vrije Universiteit Amsterdam
- Van Hasselt, N., Van Bunningen, N., & Bovens, R. (2011). Alcohol en agressie: een complexe relatie. *Justitiële verkenningen*, 37, 65-81.

Homel, R., Tomsen, S., & Thommeny, J. (1992). Public drinking and violence: Not just an alcohol problem. *The Journal of Drug Issues*, 22, 679-697

Hughes K., Anderson Z., Morleo M. & Bellis M.A..(2008). Alcohol, nightlife and violence: the relative contributions of drinking before and during nights out to negative health and criminal justice outcomes. *Addiction*, vol. 103(1), 60-65

Hughes, K., Quigg, Z., Bellis, M.A., Calafat, A., Hasselt, N.van, Kosir, M., Voorham, L., Goossens, F.X., Duch M.& Juan, M. (2012). Drunk and Disorganised: Relationships between Bar Characteristics and Customer Intoxication in European Drinking Environments. *Int J Environ Res Public Health*, vol. 9(11), 4068-4082

Hughes, K., Quigg, Z., Eckley, L. et al. (2011a), 'Environmental factors in drinking venues and alcohol-related harm: the evidence base for European intervention', *Addiction* 106 Suppl 1, pp. 37-46.

Hughes K., Quigg Z., Bellis M.A, van Hasselt N., Calafat A., Kosir M., Juan M., Duch M.& Voorham L. (2011b). Drinking behaviours and blood alcohol concentration in four European drinking environments: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, vol. 11, 918

Kerssemakers, R..Van Meerten R., Noorlander E. & Vervaeke H. (2008). *Drugs en Alcohol, Gebruik, misbruiken verslaving*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum,

Knibbe, R. A., Oostveen, T., & Van de Goor, I. (1991). Young people's alcohol consumption in public drinking places: Reasoned behaviour or related to the situation? *British Journal of Addiction*, 86(11): 1425 - 1433.

Knibbe, R.A., Joosten, A., Choquet, M., Derickx, M., Morin, D. & Monshouwer, K. (2007). Culture as an explanation for substance-related problems: A crossnational study among French and Dutch adolescents. *Social Science & Medicine*, 64: 604-616.

Leiden, I. van, N. Arts en H. Ferwerda (2009). *Rellen om te rellen; een studie naar grootschalige openbare ordeverstoringen en notoire ordeverstoorders*. Apeldoorn/ Arnhem: P&W en Bureau Beke.

Lely, van der N., Visser, de M. & Ligterink, J.(2012). *Onze kinderen en alcohol*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Lely, N., van der, Dalen, W., van. Hoof, J. van, Pereira, R.R. (2012). Alcoholintoxicaties bij jongeren in Nederland. Een onderzoek bij kinderafdelingen in Nederlandse ziekenhuizen. NCSK, RdGG, STAP, TNO, Universiteit Twente.

Lemmers, L., Riper, H. & Cuijpers, P. (2005). Alcohol en uitgaansgeweld. *MGV. Maandblad geestelijke volksgezondheid*, 60, 395-410.

- Linden, J., van der, Knibbe, R.A. & Joosten, J. (2004a). Daders en slachtoffers aan het woord. Een exploratief onderzoek naar uitgaansgeweld. Maastricht: Universiteit Maastricht, 2004.
- Maalste, N. (2000). *Ad fundum! Een blik in de gevarieerde drinkcultuur van het Nederlandse studentenleven*. Utrecht: Centrum voor Verslavingsonderzoek.
- Marsh, P. & Fox Kibby, K (1992). *Drinking and Public Disorder. A report of research conducted for The Portman Group*. London: Portman Group.
- Mathijssen, M. P. M., & Twisk, D. A. M. (2001). *Opname en afbraak van alcohol in het menselijk lichaam*. Leidschendam, the Netherlands: Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Verkeersveiligheid.
- Meij, L. van der, Buunk, A.P., van de Sande, J.P. & Salvador, A. (2008). The presence of a woman increases testosterone in aggressive dominant men. *Hormones and Behavior*, 54, 640-644.
- Miller, P., Palmer, D., Droste, N., Tindall, J., Gillham, K., Sonderlund, A., McFarlane, E., de Groot, F., Sawyer, A., Groombridge, D., Lecathelinais, C., & Wiggers, J. (2012). Dealing with alcohol-related harm and the night-time economy *BMC Research Notes* 2011, 4:204.
- Miczek, K. A., et al. (1994). Alcohol, drugs of abuse, aggression, and violence. In: Reiss, A.J., & Roth, J.A., eds. *Understanding and Preventing Violence*, 3. Washington, DC: National Academy Press, 377-570.
- Monshouwer, K., Verdurmen, J., Dorsselaer, S., Smit, E., Gorter, A., Vollebergh, W. (2008). *Jeugd en riskant gedrag 2007. Kerngegevens uit het Peilstationonderzoek Scholieren*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Muller, E., & Rosenthal, U. Zannoni, M., Ferwerda, H., & Schaap, S. D. (2009). Strandrellen in Hoek van Holland. Dancefestival Veronica Sunset Grooves, 22 augustus 2009. Den Haag/Arnhem, COT/Bureau Beke.
- Nabben A.L.W.M. (2010). *High Amsterdam: ritme, roes en regels in het uitgaansleven*. Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Van Nobelen, D., & Van der leest, W. (2011). Geweld als experiment of structureel? *Secondant* nr 6, december 2011, 37-41.
- O'Connor, C & Dickson, C. (2008). Working with culture to prevent violence and reckless drinking. In: ICAP. *Alcohol and violence. Exploring patterns and responses*. Washington: International Center for Alcohol Policies.
- Pennings, E.J.M., Lecesse A.P. & Wolf, F.A. (2002). Effects of concurrent use of alcohol and cocaine. *Addiction*, jrg. 97, 2002, p. 773-783

Peper, J.S. & Dahl, R.E (in press). Surging hormones: brain-behavior interactions during puberty. *Current Directions in Psychological Science*.

Pihl, R. O., Assaad, J. M., & Hoaken, P. N. S. (2003). The alcohol-aggression relationship and differential sensitivity to alcohol. *Aggressive behavior*, 29, 302-315.

Poel, A. van der, Doekhie, J., Verdurmen, J., Wouters, M., Korf, D. & Laar, M. van, (2010). *Feestmeter 2008-2009. Uitgaan en middelengebruik onder bezoekers van party's en festivals*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Quigley, B.M., Leonard, K.E., & Collins, R.L. (2003). Characteristics of violent bars and bar patrons. *Journal of Studies on Alcohol*, 64, 765-772.

Robins, L.N. (1996). *Deviant Children Grown Up*. Baltimore: Williams & Wilkins.

Ronay, R., & von Hippel, W. (2010). The presence of an attractive woman elevates testosterone and physical risk-taking in young men, *Social Psychological and Personality Science*, 1, 57-64.

Schnitzer, S., Bellis, M. A., Anderson, Z., Hughes, K., Calafat, A., Juan, M., & Kokkevi, A. (2010). Nightlife violence: gender-specific view on risk factors for violence in nightlife settings: a cross-sectional study in nine European countries. *Journal of Interpersonal Violence*, 25, 1094-1112.

Scott, M. & Dedel, K. (2006). Assaults in and around bars. Department of Justice, Community oriented policing services

Smucker-Barnwell, S., Borders, A. & Earleywine, M. (2006). Alcohol-aggression expectancies and dispositional aggression moderate the relationship between alcohol consumption and alcohol-related violence. *Aggressive Behaviors*, 32, 517-525.

Steinberg L, Albert D, Cauffman E, Banich M, Graham S, Woolard J.(2008). Age differences in sensation seeking and impulsivity as indexed by behavior and self-report: evidence for a dual systems model. *Dev Psychol*. 2008 Nov;44(6):1764-78.

Terlouw, G.J., W.J.M. de Haan & B.M.W.A. Beke (1999). *Geweld: gemeld en geteld. Een analyse van aard en omvang van geweld op straat tussen onbekenden*. Den Haag: WODC.

Tollenaar, N., G.L.A.M. Huijbregts, R.F. Meijer, J. Van Dijk (2008). *Factsheet Monitor Veelplegers. 2008. Samenvatting van de resultaten*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

Verdurmen J., Monshouwer, K., Van Dorsselaer, S., Lokman, S., Vermeulen-Smits, E., & Vollenbergh, W. (2012). *Jeugd en riskant gedrag 2011 : kerngegevens uit het peilstationsonderzoek scholieren*. Utrecht: Trimbos-instituut, 2012

Weenink, D. (2011). Geweld en de alcoholcultuur van plattelandsjongeren. *Justitiële verkenningen*, Vol. 37, No. 4, p.43-64.

Wells, S., Graham, K., Tremblay, P. F. (2009). Every male in there is your competition: young men's perceptions regarding the role of the drinking setting in male-to-male barroom aggression. *Substance Use and Misuse* 44, 1434–62.

Wilson, M. & M. Daly (1985). Competitiveness, risk-taking and violence: the young male syndrome. *Ethology & Sociobiology*, 6: 59-73.

Wijermans, F.E.H.W. (2011). Understanding Crowd Behaviour Simulating Situated Individuals. University of Groningen, Groningen,

Zhang, I., Wieczorek, W. F., & Welte, J. W. (1997). The nexus between alcohol and violent crime. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 21, 1264-1271.

Zhong, C., Bohns, V., & Gino, F. (2010). Good Lamps Are the Best Police: Darkness Increases Dishonesty and Self-Interested Behavior. *Psychological Science*

Zinberg, N. E. (1982). *Drug, set and setting*. Yale: University Press

Met dank aan Marjolijn van Hest, Marjan Heuving, Lex Lemmers, Aukje Sannen en Lotte Voorham.